MUHAMMAD XOTAMIY QALAMIGA MANSUB ASARLARDA OLIMNING IJTIMOIY-FALSAFIY QARASHLARI BAYONI

Bo'riyev Fazliddin Faxriddinovich,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Sharq sivilizatsiyasi va tarix fakulteti Sharq falsafsi va madaniyati yo'nalishi 2-bosqich magistranti
Toshkent, O'zbekiston

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy Eron Islom Respublikasining sobiq davlat rahbari va tarixchi-faylasuf olim Said Muhammad Xotamiy tomonidan o'rganilgan qator falsafiy ketegoriyalarning tahliliga bag'ishlangan.

Abstract: This article is devoted to the analysis of a number of philosophical categories studied by the former head of state of the modern Islamic Republic of Iran and historian-philosopher scientist Said Mohammad Hotami.

Kalit so'z va iboralar: Tasavvuf[1], axloq, mantiq[2], bilish, poklanish, oliy haqiqat, subektivlik va obektivlik, tafakkur, diniy-huquqiy bilimlar, borliq, Qur'oni karim.

Key words and phrases: Sufism, ethics, logic, knowledge, purification, supreme truth, subjectivity and objectivity, thinking, religious and legal knowledge, existence, Holy Qur'an.

Said Muhammad Xotamiy Eronning taniqli siyosat arbobi, faylasuf va tarixchi bo'lib, 1997–2005 yillarda Eron Islom Respublikasining prezidenti lavozimida faoliyat yuritgan. Uning asarlari va nutqlarida ijtimoiy-falsafiy

[1] Komilov N., Tasavvuf (1-kitob), Toshkent., 1999;
[2] Xayrullayev Mantiq, Haqberdiyev mantiq, Logika, Toshkent, 1984.

qarashlari, xususan, tasavvuf va mantiq ilmlarining o'zaro aloqadorligi va farqli tomonlari haqida mulohazalari aks etgan.

Xotamiy tasavvuf va mantiqni inson bilish jarayonining ikki muhim jihati sifatida ko'rib chiqadi. Uning fikricha, mantiq insonning ob'ektiv haqiqatni anglashida muhim vosita bo'lsa, tasavvuf sub'ektiv tajribalar orqali oliy haqiqatga yetishishni ko'zlaydi. Bu ikki yo'nalish bir-birini to'ldiradi va insonning komillikka erishishida muhim rol o'ynaydi. Xotamiy tasavvufning poklanish va ma'naviy yuksalish orqali oliy haqiqatga erishish maqsadini, mantiqning esa aniq fikrlash va bilish jarayonlarini tartibga solishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari Eron jamiyatida islohotlar o'tkazish, fuqarolik jamiyatini rivojlantirish va demokratiyani mustahkamlashga qaratilgan. Xotamiy inson huquqlari, ayollar huquqlari va so'z erkinligini qo'llab-quvvatlagan, shuningdek, islomiy qadriyatlar bilan zamonaviylikni uyg'unlashtirish tarafdori bo'lgan.

Xotamiyning asarlari va nutqlari Eron va xalqaro miqyosda katta e'tibor qozongan bo'lib, uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari zamonaviy islom tafakkurida muhim o'rin tutadi.

Uning prezidentligi davrida Eron jamiyatida islohotlar o'tkazishga qaratilgan ijtimoiy-falsafiy qarashlari bilan tanilgan.

"Islomiy fuqarolik jamiyati" konsepsiyasi: Xotamiy islomiy qadriyatlar asosida fuqarolik jamiyatini rivojlantirish tarafdori edi. Uning maqsadi demokratiya, qonun ustuvorligi va inson huquqlarini hurmat qiluvchi jamiyat qurish edi. Bu konsepsiya orqali u Eron jamiyatini modernizatsiya qilish va demokratlashtirishni ko'zlagan. "Islomiy fuqarolik jamiyati" konsepsiyasi mamlakat ichki va tashqi siyosatida modernizatsiya va demokratlashtirish tendensiyalarini ilgari surdi.

Xotamiy "Islomiy fuqarolik jamiyati" tushunchasini ilgari surib, islomiy qadriyatlar va fuqarolik jamiyati tamoyillarini uyg'unlashtirishga intildi. Uning tashabbuslari jamiyatni liberallashtirish, siyosiy islohotlar o'tkazish va

"Sivilizatsiyalararo muloqot"ni rivojlantirishga qaratilgan edi. Biroq, "Veloyate fakih" tamoyilini isloh qilishga bo'lgan urinishlari konservativ kuchlarning qarshiligiga uchradi. Xotamiyning "Islomiy fuqarolik jamiyati" konsepsiyasi Eron jamiyatida islomiy qadriyatlar bilan zamonaviy fuqarolik jamiyati tamoyillarini uyg'unlashtirishga qaratilgan bo'lib, mamlakatning siyosiy va ijtimoiy hayotida muhim o'zgarishlarga turtki bo'ldi.

"Sivilizatsiyalararo muloqot" tashabbusi: Xotamiy turli sivilizatsiyalar o'rtasidagi muloqotni targ'ib qilib, global tinchlik va hamkorlikni mustahkamlashga intildi. Ushbu tashabbusning asosiy maqsadi turli madaniyat va sivilizatsiyalar o'rtasida o'zaro tushunishni oshirish, tinchlik va barqarorlikni ta'minlash edi. Bu g'oya xalqaro miqyosda e'tirof etilib, 2024-yil 7-iyun kuni BMT Bosh assambleyasi Xitoy va O'zbekiston tomonidan ishlab chiqilgan "Xalqaro sivilizatsiyalar o'rtasidagi muloqot kuni" rezolyutsiyasini bir ovozdan ma'qulladi. Ushbu rezolyutsiya 10-iyunni Xalqaro sivilizatsiyalar o'rtasidagi muloqot kuni deb e'lon qilishni nazarda tutadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2022-yilda Samarqandda bo'lib o'tgan ShHT sammitida "Samarqand birdamlik tashabbusi" ilgari surilgan bo'lib, bu tashabbus sivilizatsiyalararo muloqotni mustahkamlashga qaratilgan. Bu kabi tashabbuslar dunyoda tinchlik va barqarorlikni ta'minlashda, turli madaniyat va sivilizatsiyalar o'rtasida o'zaro tushunishni oshirishda muhim ahamiyatga ega. Uning bu tashabbusi Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan e'tirof etilib, 2001-yil "Sivilizatsiyalararo muloqot yili" deb e'lon qilingan.

Matbuot erkinligi: Xotamiy davrida matbuot erkinligi kengaytirildi, yangi gazeta va jurnallar paydo bo'ldi. Bu esa jamiyatda erkin fikr almashinuvi va axborot olish imkoniyatlarini oshirdi.

Mahalliy saylovlar joriy etilishi: Shahar majlislariga saylovlar o'tkazilishi orqali fuqarolarning mahalliy boshqaruvda ishtirok etish imkoniyati kengaytirildi.

Ayollar huquqlari: Ayollarning ijtimoiy va siyosiy hayotdagi ishtirokini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bu esa jamiyatda gender tengligini targ'ib qildi. Shu bilan birga, O'zbekistonda ayollar huquqlari va gender tenglik sohasida sezilarli yutuqlarga erishilgan. Xususan, 2025-yil yanvar oyida o'tkazilgan tadbirda O'zbekiston ayollar huquqlari va gender tenglik sohasida eng yuqori natijalarga erishgan 5 ta mamlakatdan biri sifatida qayd etildi. Bu yutuqlar xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi ishtirokini kengaytirish, davlat boshqaruvidagi ulushini oshirish va ularning huquqlarini ta'minlash borasidagi islohotlar natijasidir. Bundan tashqari, xalqaro huquqda ayollar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan bir qator muhim hujjatlar mavjud. Masalan, "Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi konvensiya" (CEDAW) va 1995-yilda Pekinda qabul qilingan "Pekin deklaratsiyasi" shular jumlasidandir.

Xotamiyning islohotlari konservativ kuchlar, xususan, Qo'riqchilar kengashi tomonidan qarshilikka uchradi. Ko'plab islohotchi qonun loyihalari veto qilindi yoki cheklab qo'yildi. Bu holat islohotlarning to'liq amalga oshirilishiga to'sqinlik qildi.

Uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga katta hissa qo'shgan. Uning asosiy g'oyalari quyidagilardan iborat:

Demokratiya va islomiy qadriyatlar uyg'unligi: Xotamiy demokratiya va islomiy qadriyatlarni bir-biriga zid deb hisoblamasdan, ularni uyg'unlashtirish mumkinligini ta'kidlagan. Uning fikricha, islom dini inson huquqlari, adolat va erkinlik kabi demokratik tamoyillarni qo'llab-quvvatlaydi.

Fuqarolik jamiyati va erkin fikr almashinuvi: Xotamiy fuqarolik jamiyatining rivojlanishi uchun erkin fikr almashinuvi va ochiq muloqot muhimligini ta'kidlagan. Uning nazarida, jamiyatda turli fikrlar va qarashlarning erkin ifodalanishi ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qiladi.

Madaniyatlararo muloqot: Xotamiy turli madaniyatlar o'rtasidagi muloqotni targ'ib qilgan va bu orqali global tinchlik va hamkorlikni mustahkamlashga intilgan. Uning "Madaniyatlararo muloqot" tashabbusi BMT tomonidan e'tirof etilgan.

Xotamiyning bu qarashlari fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, erkinlik, adolat va muloqot kabi tamoyillarni ilgari suradi.

U o'zining "islomiy fuqarolik jamiyati" konsepsiyasi orqali islom va demokratiya uyg'unligini targ'ib qilgan. Xotamiy "Sivilizatsiyalararo muloqot" tashabbusi bilan ham tanilgan bo'lib, bu tashabbus Eronning ichki va tashqi siyosatida modernizatsiya va demokratlashtirish tendensiyalarini ilgari surdi. Uning islohotlari konservativ kuchlarning qarshiligiga uchragan bo'lsa-da, u islomiy qadriyatlar bilan demokratik tamoyillarni uyg'unlashtirishga intilgan. Islom va demokratiya uyg'unligi masalasida, O'zbekiston musulmonlari idorasi ta'kidlaganidek, demokratiya xalq saylovi, ko'pchilikning fikrini yuzaga chiqarish, siyosiy partiyalarning ko'pligi, ozchilikning ham fikri eshitilishi va so'z erkinligi kabi asoslarni o'z ichiga oladi. Bu asoslar islomga zid emas va uni yo'qqa chiqarmaydi. Islom tarixida ham ko'pchilikning fikriga amal qilish, maslahatlashuv kabi tamoyillar mavjud.Shuningdek, O'zbekistonda ham demokratik o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Yangi O'zbekistonni barpo etish jarayonida demokratiya, inson huquq va erkinliklari borasida umume'tirof etilgan norma va printsiplarga qat'iy amal qilinmoqda. Bu jarayon xalqimiz uchun erkin, obod va farovon hayot yaratishga qaratilgan. Islom va demokratiya uyg'unligi masalasi murakkab bo'lsa-da, Xotamiy kabi yetakchilar va islom ulamolari bu ikki tushuncha o'rtasida uyg'unlik mavjudligini ta'kidlab, islomiy qadriyatlar bilan demokratik tamoyillarni birlashtirishga intilganlar.

Uning fikricha, fuqarolik jamiyatida Islomiy axloq me’yorlari saqlanib qolishi kerak,chunki: Axloqiy qadriyatlar jamiyatning asosiy ustuni bo‘lib, odamlarga adolat, hamjihatlik va o‘zaro hurmatni targ‘ib qiladi. Fuqarolik jamiyati va Islom o‘rtasida muvozanat bo‘lishi lozim, ya’ni inson huquqlari va erkinliklari islomiy

qadriyatlar bilan uyg‘unlashishi kerak. Demokratiya va Islom bir-biriga zid emas, aksincha, Islom asosidagi demokratik jamiyatni shakllantirish mumkin.

Xotamiy “Islomiy demokratiya” tushunchasini ilgari surib, diniy va dunyoviy qadriyatlarning uyg‘unligini yoqlagan. Uning ta’kidlashicha, fuqarolik jamiyatida din va axloq ajralmas bo‘lib qolishi lozim, biroq bu shaxsiy erkinliklarni cheklash degani emas. Uning prezidentligi davrida islohotchi siyosat olib borilib, hokimiyatning cheklanganligi va qonun ustuvorligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratilgan.

Xotamiy hokimiyatning cheklanganligi tamoyiliga amal qilib, davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlariga bo'linishini qo'llab-quvvatlagan. Bu prinsip davlat hokimiyatining suiiste'mol qilinishining oldini olish va fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilishga qaratilgan.

Shuningdek, Xotamiy qonun ustuvorligini ta'minlashga intilib, davlat organlari va mansabdor shaxslarning qonunlarga rioya etishini nazorat qilishni kuchaytirgan. Bu esa jamiyatda adolat va tenglikni mustahkamlashga xizmat qilgan.

Xotamiyning islohotlari natijasida Eron jamiyatida siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar ro'y berdi, bu esa mamlakatning demokratik taraqqiyotiga hissa qo'shdi.

Muhammad Xotamiy o‘z davrining mashhur mutafakkir va olimi bo‘lib, uning falsafiy qarashlari o‘ziga xos ilmiy asoslar, din va tasavvuf tamoyillariga asoslangan edi. Xotamiy qalamiga mansub asarlarda olimning falsafiy qarashlari o‘sha davrdagi ilmiy-falsafiy an’analar, tasavvufiy tafakkur[3] va diniy-huquqiy bilimlar bilan birlashgan shaklda ifodalangan. Uning qarashlarini keng qamrovda tushunish uchun olimning asarlarida asosiy e’tibor qaratilgan mavzularni quyidagi nuqtalarda ko‘rib chiqish mumkin:

[3] Said Muhammad Hotamiy, Islom tafakkuri tarixidan, Minhoj:Toshkent.2003 y.51 b.

Muhammad Xotamiy o‘z asarlarida ilm-fanni insonning eng asosiy yuksalish vositasi sifatida ko‘rsatadi. Ulamo va olimlarning asosiy vazifasi, uningcha, insoniyatga ilmning foydasi haqida bilim berishdir. Bu ilm ham shariat ilmi, ham dunyoviy fanlarni qamrab oladi. Muhammad Xotamiy ilmni faqat diniy tamoyillarni o‘rganish uchun emas, balki tafakkur[4] qilish, dunyoni anglash va insonning mavjudlik maqsadini tushunish uchun ham zarur deb bilgan.

Xotamiyning falsafiy qarashlari Ibn Sino va Forobiy kabi Sharq allomalari falsafasi ta’sirida shakllangan bo‘lib, ilmni yuqori qadrlash va uni jamiyat taraqqiyoti uchun zarur deb bilish ularning umumiy tamoyillaridan biridir.

Muhammad Xotamiy falsafasi borliq va haqiqatning asl mohiyatini bilishga qaratilgan. Uningcha, insonning maqsadi va vazifasi bu dunyoning haqiqiy tabiatini tushunishga erishishdir. Buning uchun u tafakkur va ma’naviyatni birlashtirib, insonni hayotdagi yuksak maqsadlariga yetaklaydigan yo‘lni topish zarurligini ta’kidlaydi. U turli xil falsafiy savollarga javob qidirib, insonning o‘zini va mavjudlikni anglash yo‘lida chuqur ilmiy tahlillar qiladi.

Muhammad Xotamiyning asarlarida mavjudlik masalalari, ularning sababi va insonning burchi haqida keng qamrovli falsafiy munozaralar mavjud. Bu borada u Aristotel va Neoplatonizm falsafalariga asoslangan g‘oyalardan foydalanadi.

Muhammad Xotamiy o‘z falsafasida tasavvuf g‘oyalariga katta e’tibor qaratadi. Tasavvuf orqali haqiqatni izlash va ruhiy kamolotga erishish uning falsafasining asosiy tamoyillaridan biri. U tasavvufni inson ma’naviy yuksalishi va Alloh bilan bog‘lanishi uchun muhim vosita sifatida ko‘radi.

Xotamiyning tasavvufiy qarashlari Qur’oni karim va hadislarga asoslangan bo‘lib, u insonning Allohga bo‘lgan muhabbati va unga yaqinlashish yo‘lidagi ichki

[4] Словарь по истории психологии“. 2014-yil 11-sentyabrda asl nusxadan arxivlangan. Qaraldi: 2015-yil 7-sentyabr.

ruhiy izlanishlarini muhim deb bilgan. Uning qarashlari, Al-G‘azoli, Ibn Arabi va Jaloliddin Rumiy kabi tasavvufchilar bilan o‘xshashlikka ega.

Xotamiy falsafasida axloq[5] va adolatning alohida o‘rni bor. U axloqiy tamoyillarni ijtimoiy hayotda amal qilish zarurati haqida ko‘p yozgan. Uningcha, inson o‘zini axloqan to‘g‘ri tarbiyalash orqali nafaqat o‘zini, balki jamiyatni ham to‘g‘ri yo‘lga boshlaydi. Adolatli va axloqli bo‘lish Allohning buyurgan yo‘li bo‘lib, bu yo‘l insonning najotiga sabab bo‘ladi.

Muhammad Xotamiy bu borada axloqiylikni ilohiy amrlar bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqadi va inson o‘z qilmishlari uchun mas’uliyat his qilishi kerakligini ta’kidlaydi. U o‘z asarlarida nafsni tiyish, o‘zini kuzatish va axloqiy qadriyatlarga amal qilishni iymonli inson hayotining asosiy tamoyillari sifatida ko‘rsatadi.

Xotamiy falsafasi sharqona tafakkur va islomiy din tamoyillari o‘rtasidagi integratsiyani ko‘rsatadi. Uningcha, falsafa va din bir-biriga qarama-qarshi emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalardir. Din insonning ruhiy va axloqiy jihatlarini shakllantirsa, falsafa insonning intellektual va ilmiy yuksalishini ta’minlaydi. Muhammad Xotamiy bu ikki tamoyilni uyg‘unlashtirgan holda, insonni ma’naviy va intellektual kamolotga yetaklovchi vositalar sifatida ko‘radi.

Bu integratsiya orqali u insonga hayotdagi turli muammolarni hal qilishda ham diniy, ham falsafiy tafakkurni qo‘llashni maslahat beradi. Uning asarlari ilm-fan va dinning uyg‘unlashuvi haqida keng tahlillar beradi, bu esa uni boshqa olimlardan ajratib turadi.

Muhammad Xotamiy o‘z falsafasida inson tafakkuri va imkoniyatlariga katta ishonch bildirgan. U insonga berilgan tafakkur va aqlning cheksizligini ta’kidlaydi va bu aql orqali inson haqiqatni topishi, to‘g‘ri yo‘lni tanlashi mumkinligini isbotlashga harakat qiladi. U insonni o‘z tafakkurini rivojlantirishga va o‘zini bilishga chorlaydi.

[5] O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil

Xotamiyning fikricha, tafakkur qilgan inson nafaqat o‘zining, balki butun jamiyatning rivojlanishi uchun hissa qo‘shadi. U bu qarashlarni Platon, Aristotel va Ibn Sino falsafalari bilan yaqin bog‘laydi, lekin uni islomiy tamoyillar bilan to‘ldirib, o‘ziga xos tizim yaratgan.

Muhammad Xotamiy asarlarida inson[6] va jamiyat[7] o‘rtasidagi aloqalarga ham alohida e’tibor qaratilgan. U inson jamiyat a’zosi sifatida o‘z burchlarini to‘g‘ri bajarishi, boshqa insonlar bilan adolatli munosabatda bo‘lishi va ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi kerakligini ta’kidlaydi. Uningcha, insonning jamiyatdagi o‘rni va uning xatti-harakatlari jamiyatning kelajagiga bevosita ta’sir qiladi.

Xotamiyning bu boradagi qarashlari faqatgina diniy tamoyillarga emas, balki ijtimoiy-falsafiy g‘oyalarga ham asoslanadi. U jamiyatning taraqqiyoti uchun ilm-fan va axloqiy qadriyatlarga amal qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Muhammad Xotamiy o‘z asarlarida falsafiy tafakkur va diniy tamoyillarni uyg‘unlashtirgan holda, insonning hayotdagi vazifasi, borliqning asl mohiyati va haqiqatni izlash yo‘lida chuqur mulohazalar yuritgan. U ilm-fan, axloq, tasavvuf va tafakkurga asoslangan falsafiy tizim yaratib, Sharq falsafasi an’analariga boy hissa qo‘shgan. Uning falsafasi faqat diniy bilimlarni o‘rganish bilan cheklanmay, insonning intellektual rivojlanishi va jamiyat taraqqiyoti uchun ham muhim omil ekanini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Komilov N., Tasavvuf (1-kitob), Toshkent., 1999;
2. Xayrullayev Mantiq, Haqberdiyev mantiq, Logika, Toshkent, 1984.
3. Said Muhammad Xotamiy, Islom tafakkuri tarixidan, Minhoj:Toshkent.2003 y.
HYPERLINK "https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBzME" \o "O‘zME"
O
z
M
E

[6] Alekseyev V. P., Stanovleniye chelovechestva, M., 1984;
[7] Forobiy.”Fozil odamlar shahri” Yangi asr avlod. Toshkent, 2018:

l

5. Словарь по истории психологии“. 2014-yil 11-sentyabrda asl nusxadan arxivlangan. Qaraldi: 2015-yil 7-sentyabr.
6. Alekseyev V. P., Stanovleniye chelovechestva, M., 1984;
7. Forobiy .”Fozil odamlar shahri” Yangi asr avlod. Toshkent, 2018: